

СТОПАНСКИЯТ XX ВЕК НА БЪЛГАРИЯ

С преминаването от един век към друг естествена е нагласата да се прави ретроспекция на изминатия път и да се очертават възможните перспективи за в бъдеще. Тази тематика е предмет на изследвания през последните няколко години на Румен Аврамов, представени в книга, състояща се от две студии - "Стопанският XX век на България" и "Държавата и банковата система в България".¹ В книгата е направен анализ на икономическия живот, народопсихологичните и институционалните традиции в България през изминалия век. Тя представлява оригинално междудисциплинарно изследване, което несъмнено ще предизвика интерес и отзвук не само сред икономистите, но и сред представителите на други хуманитарни и социални науки - историци, социолози, философи, психолози.

Първата студия, дала и наименованието на книгата, е доминираща както по обем, така и по обхват на разглежданите аспекти на стопанския живот в страната. Тя започва с очертаване рамките на столетието. "Страната навлиза в XX в. изтощена до крайност от най-дълбокия финансов колапс след Освобождението и напуска това столетие в условията на дълбок икономически срив" (с. 5). Още оттук авторът започва аналогията не само с днешната действителност, но търси общото и различното в стопанския живот на България през целия изминал век. В народопсихологичен план той изтъква "причудливото съжителство между мощния индивидуалистичен нагон и водещото **"обществено"** начало в българската стопанска история, които пронизват целия XX в." (с. 10). В институционален план това е "смазващата тежест на държавата, която се проявява при всяко по-подробно навлизане в стопанската ни история" (с.10), или неразвитата и уязвима финансова система. Още отпреди края на XIX и до днес се доказва, че първоначалното натрупване на капитали е съпроводено от коруппирането на кредитната система.²

В раздела "Моделите на развитие" авторът представя щрихи на световните модели през изминалия век като база, върху която по-нататък анализира българските представи за икономическа модерност. "Идейна основа" на книгата е писаното наследство на интелектуалци, финансисти, банкери и държавници от началото на века (Стоян Бочев, Бончо Боев, Андрей Ляпчев, Боян Пенев, Никола Сакаров, Владимир Моллов, Атанас Буров и др.), а също и исторически архивни материали. Р. Аврамов изброява алтернативите, пред които е изправен изборът в началото на XX век - земеделие или индустрия, патриархалност или парично стопанство, отваряне или протекция на икономиката. Противопоставянето между производство и

¹ Румен Аврамов. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии. 2001, 150 с.

² Поради желанието ми да се придържам максимално точно до смисловото съдържание на постановките в книгата при точния и експресивен език на автора предпочитам да го цитирам в повечето случаи с точния текст.

финанси е друга основна тема в търсенето на модерност. "Като правило в българското обществено съзнание реалният сектор е притежавал неписан приоритет и дори е имал ореол на морална легитимност. Модерността се е свързвала в много по-голяма степен с един или друг профил на производството, отколкото с развитостта на финансовите пазари" (с. 23). В този смисъл социализмът, намерил място по-късно, през втората половина на века в България, реализира вече един утвърден идеал за модерност с идеологическата догма на марксизма за "примата" на производството. Това според автора "донякъде обяснява както традиционната примитивност на българския финансов сектор, така и болезнените трудности и закъснението, с които страната се адаптира към новия световен ред на "икономика на услугите" (с. 24). Струва ми се, че авторът не отчита достатъчно спецификата на времето, за което говори, и че това се отнася далеч не само за България. Определено обаче може да се каже, че в неговата книга той дава "примата" на финансовата сфера, при което е нарушен "балансът" в тежестта и взаимодействието на двете сфери на икономиката (при положение, че тук се изследва стопанският живот като цяло). Като се позовава на работата на А. Гершенкрон, авторът пропуска възможността да използва неговия анализ на индустриализацията на България през първата половина на века, за да докаже своята теза за ролята на държавата в икономиката на страната.³

Темата за дихотомията комуналност - индивидуализъм е разгледана по безпощаден и категоричен начин, още повече, че тя е заложена в народопсихологията на българина, предопределяща в голяма степен икономическото развитие на страната през целия XX век. Комуналността е характеризирана като склонност към инерция и съпротива срещу промяната, стремеж да се живее в общност и колективът да се налага над индивида. Корените на българската комуналност могат да се търсят в бедността и примитивността на обществото в края на XIX век, които въпреки относителния напредък на страната не са преодоляни през цялото следващо столетие. "Социализмът е адекватният строй на бедното, неинновативно и инерционно общество, докато капитализмът е болезненото и "противоестествено" битие на цивилизацията, която носи със себе си прогрес и обществено богатство, но и несигурност, индивидуализъм и стрес" (с. 25). Силните нагласи към колективно (комунално) начало в икономическия живот в България намират адекватни форми в началото на XX век, най-подходяща от които се оказва кооперативната, "която придоби хипертрофирани размери и се превърна в нещо като марков знак на икономическата самобитност на страната преди и след 1944 г." (с. 27). За това допринасят и идеите за кооперативния дух, широко обсъждани по това време в европейската

³ *Gerschenkron, A. Some Aspects of Industrialization in Bulgaria 1878-1939.* - In: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays.* Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University, 1962, p. 198-234 and 422-435.

литература. В условията на България кооперативизмът е издигнат до статута на официална държавна идеология. Той надраства чисто икономическите си функции и се превръща в начин на живот. Това улеснява създаването на стереотипи на неприязън към "частника". В институционален план комуналността не е била характерна само за малките стопански форми. Тя е имала корени и в едрите структури на икономиката, което намира обобщение в т. нар. общественно-държавно начало. И не е чудно, че подобна жизнена среда подготвя условията за социализма.

Доколкото антипод на комуналността е индивидуализмът, който често се свързва с българския национален характер, възниква потребност от обяснение на този парадокс. Авторът характеризира българския индивидуализъм по-скоро като "повърхностна черта на битовата народопсихология, отколкото стопански принцип" (с. 33).

България е част от света и моделите на нейното икономическо развитие, владели българското общественно съзнание, са търпели и търпят влиянието на водещи страни, а визията за икономическото бъдеще на страната се създава и ръководи от интелектуалните и управленските елити. На основата на есето на Б. Пенев "Нашата интелигенция" (сп. "Златорог", 1924, кн. 1) Р. Аврамов представя трите източника на българската духовност, които дават отпечатък върху стопанския живот и цели на България. Те са: руската нишка (предполагаща "особена склонност към публицистичен стил, към разглеждане на въпроси от морален и обществен характер, към многословно, безкрайно полемизиране"), германската линия (стремеж към системност, "стерилност и книжност на знанието", "склонност да се създават всевъзможни философски системи") и френската връзка, която като че ли има най-слабо отношение към принципите на българския икономически бит (с. 40-41). Авторът използва тази теоретична основа, за да анализира явления от икономическия живот в България от началото на XX век ("златното десетилетие" и по-точно 1906-1912 г.) до наши дни, за да препотвърди тезата си, че комунистическият режим в България, който беше наложен "и с помощта на брутално политическо и икономическо подчинение" (с. 47) и който отразяваше поредния идеал за модерност, "не беше органично чужд, а напротив - следваше много от гънките на националната традиция и народопсихология" (с. 48). Друга своя основна теза - за сходството в стопанските отношения от началото на века и в края му - Р. Аврамов разглежда в аспекта на взаимоотношенията с международни институции. Според него в много отношения преходът през 90-те години възроди механизмите на Финансовия комитет на ОН от 20-те и 30-те години, "като ги постави в съвременните рамки и стандарти на международните финансови институции. Договарянето, осъществяването и провалите на поредицата от споразумения с МВФ се оказаха един от най-мощните инструменти за "обучаване" в "модерна" стопанска ортодоксия на упоеното от социализъм масово съзнание и на неподготвените управляващи елити" (с. 48).

Може би не всеки ще се съгласи изцяло с обобщената оценка на Р. Аврамов за изминалото столетие, а именно, че "паралелът между нагласите, с които се посреща и изпраща новият век, създава тягостното чувство на затворен кръг. Историята е по-близка до мита за Сизиф, отколкото до някакъв въображаем постъпателен прогрес или необратим регрес" (с. 49). По-нататък авторът проследява в хронология икономическото развитие на България. Тя е направена изцяло в критичен план. Започва от "златното десетилетие" от началото на века, което дава силен тласък на икономиката на страната, но и което А. Гершенкрон определя като "растеж без развитие", минава през периода на войните от второто десетилетие и по-късно Голямата депресия, през годините на централно планиране и стига до наши дни. "В България растежът не е бил непременно носител на модерност. Устоите на стопанския живот и характерът на институциите са оставали архаични дори в години на интензивно развитие" (с. 54). С това той свързва честите неуспехи на опитите за макроикономическа стабилизация през целия разглеждан период, които са се сблъскали с неосъществими и недовършени "структурни" реформи. "Преходът от 90-те години протича в по-сериозен дисонанс със световния тренд. Защото, ако България разкри истинския немощен потенциал на своята икономика, то Западът преживяваше най-продължителния си стопански подем, макар и на фона на структурни проблеми, налагащи дълбоки реформи и в тези икономики" (с. 53). Така представено твърдението, едва ли можем да се съгласим, че 90-те години бяха за Запада годините на най-продължителния стопански подем.

Освен разглеждането в хронология авторът се ориентира и към търсенето на "повтарящите се мотиви в партитурата", т.е. цикличните мотиви. Употребената лексика предполага широко тълкуване на икономическите цикли, което намалява валидността на въпроса дали сезонните колебания могат да се причислят към "класическите" цикли в икономиката, още повече, че става дума за времеви хоризонт от един век, а и Р. Аврамов има многогодишен опит в изследване на икономическите цикли и по-специално на "дългите вълни на Кондратиев". Неговият професионализъм изпъква в оригиналния анализ на трите избрани от него теми в икономиката на България през изминалия век - монетаризацията на икономиката, паричните системи и дълговите вълни.

По отношение на *монетаризацията на икономиката* авторът достига до важния извод, че в процеса на днешния преход към пазарна икономика трябва да се осъществи окончателно и тотално монетаризиране на икономиката на България. Това включва преодоляване на наследството както на социализма, така и на довоенното полунатурализирано стопанство. Проблемът с според него е толкова сложен, че през 90-те години се наложиха два "старта" на ремонетаризиране. Първият беше даден с "формалното въвеждане на двузвенна банкова система и създаването на примитивните търговски банки" (с. 61). Той се провали и настъпи финансовият крах от 1996-

1997 г. с последвалата хиперинфлация. Въвеждането на паричен съвет може да се разглежда като втори опит за ремонетаризиране на българската икономика.

Българската *парична система* следва повече или по-малко общите тенденции в развитието на световните парични системи. През цялото столетие основен проблем пред централното банкиране е този за независимостта на паричната власт от фискалната. До решение на този въпрос отделните страни стигат по едни от двата принципни начини - осъществяване на максимална автономия на емисионната институция или консервативна фискална политика. В условията на България, където упованието е в държавата като институция, страховете по отношение на паричната система се насочват към частните и груповите интереси. Възлова година за страната е 1928, когато под натиска на ОН България е принудена да промени институционалните рамки на паричната си власт, което включва превръщането на БНБ в частна акционерна банка. Цялостна реформа не се осъществява, но БНБ се превръща в "банка на банките", т.е. в институция, която следи преди всичко за ликвидността на банковата система. С това според Р. Аврамов се затваря един цикъл в развитието на паричната система в България, започнал в началото на столетието. След това той проследява в хронологичен план промените в паричната система, наложени от икономическите събития през периода 1930-1945 г., подготвили почвата за валутния и търговски режими, наложени при централното планиране и довели до толкова много деформации в паричната система и ценообразуването. В резултат на това в началото на 90-те години "България имаше да решава "вековен", а не само наследен от един режим проблем. Изграждането на двузвенна банкова структура и въвеждането на плаващ валутен курс и на конвертируемост по текущите операции промениха дълбоко паричната система в страната и изправиха икономиката пред ситуация, за която отсъства дори и генетична памет" (с. 70). Тези и други обстоятелства породиха финансовите сътресения в страната от 1996-1997 г., които не бяха само криза в банковата система, а всъщност криза на цялата парична система. Единствено възможен изход от това положение беше въвеждането на паричен съвет, което, както изтъква авторът, "се налага при най-драстичните случаи на неспособност една икономика да бъде реформирана и стабилизирана и което се свежда до простото изземване на паричния суверенитет от централната банка" (с. 71). В аспекта на цикличните мотиви авторът търси символ във факта, че паричният съвет представлява връщане към някои от принципите на златния стандарт от началото на века. "Фиксираният курс, привързането към външна резервна валута, неограничената обратимост на местната валута и отварянето на икономиката са атрибути именно на онези "щастливи" години на монетарна стабилност" (с. 71).

Дълговите вълни в историята на България през XX век са ясно очертани. Р. Аврамов проследява подробно и компетентно циклите на натрупване и погасяване на дълг от началото до края на века, което изследване само по себе си има самостоятелна научна стойност. Тя още повече нараства с направените изводи - послания, представени като

отговори на най-често задаваните въпроси в обществото. *Къде са милионите?* Отговор: "В края на XX в. с положителност може да се твърди, че където има големи външни дългове, има и корупция - за България от по-далечни години това може да бъде и архивно доказано" (с. 78). *Спомогнал ли е с нещо дългът за растежа?* Отговор: "Пряка връзка може да се установи единствено за първите заеми от началото на века и за част от заемите през социалистическите години. Останалите дългове - включително тези от текущото десетилетие - са буквално stand-by, т.е. те са идвали да "поддържат икономиката изправена" (с. 78). Оказва се, че България е била по-рядко свръхзадлъжняла, отколкото обикновено се приема за тази страна. И истинският проблем не е във възникващите пикове на задлъжнялост, за които са се намирали едни или други решения. "Фундаменталният проблем с външния дълг е бил вътрешен. Той е в слабата поглъщателна способност на икономиката, в незрялостта на социума, в хроничната невъзможност на българското стопанство и общество да преработят продуктивно нов дълг, който да ги изведе на стабилна траектория на растеж" (с. 79).

Като се представя стопанската история на България през изминалия век, логично е да се търси съизмеримост с други страни в света, т.е. да се потърси отговор на въпроса различна ли е България. Това Р. Аврамов е направил в аспекта България в Европа, който има актуално значение днес. Този раздел е представен в две точки. Макар че първата е наречена "Стопанска България и стопанска Европа", в нея повече се наблюдава на цивилизационния аспект на въпроса за европейската идентичност на страната и проникването на западната култура в нея. Акцентът на автора е върху националните комплекси на немодерност и изостаналост. Той определя твърдението, че "България **винаги** е принадлежала към Европа" като "въпиещо невярно твърдение" (с. 80). При такава позиция не е трудно да се намерят и съответни аргументи за нейната защита. Постановката на тезата обаче е направена по такъв драстичен начин, че впечатлението е като шум от плесница не само за "ураджийски настроените патриоти". Читателят не може да не си зададе въпроса: "Коя Европа има предвид авторът?" Отговор донякъде дава фактът, че той се позовава преди всичко на публицисти от първата половина на века, отразяващи тогавашна Европа. Друг отговор може да се потърси в сравнението му на дохода на човек от населението (както той казва, "в тесния статистически смисъл", с. 86) на България с този в най-развитите страни в света, а именно Англия, Франция, Германия и САЩ. Нещо като, ако не сме близко до тях, сме "вън от Европа". А България наистина е далече от тях в това отношение. Само че авторът би трябвало да използва по-актуални (по-скоро произведени) и по-достоверни данни. При цялото си уважение към плеядата български статистики от първата половина на XX век, извисили равнището на българската статистика до това на водещите страни в Европа и оценени от международната научна общност, оценките на К. Попов за 1911 г. (както и Р. Аврамов забелязва, те са

завишени) не са подходящи за международни сравнения. Същото е валидно и за международните съпоставки на национален доход на човек от населението за балканските страни на А. Чакалов, за условността на които поради методически особености предупреждава самият той.⁴ Ако следваме цитираните от Р. Аврамов съотношения в дохода на човек от население и ползваме оценките на световно известния учен в областта на международните сравнения А. Медисон, през 1926 г. БВП на човек от населението по паритет на покупателната сила (който показател се използва при сравняване равнищата на икономическо развитие на страните) в България е 5.7 пъти по-нисък, отколкото е в САЩ (а не 13 пъти, както е според автора), 4 пъти по-нисък от този Англия (а не 7.7 пъти). В предкризисната 1928 г. доходът на човек от населението в България е 99.5% от дохода в Румъния (а не 93%), но през 1927 и 1929 г. е по-висок. Пак тогава той е 92.3% от дохода в Югославия (а не 59%) и т.н.

Ако използваме съвременното представяне на сравнителните съотношения чрез индекси при база 100 (или 1), индексът на БВП на човек от населението в България през 1913 г. по данни на Медисон е 48 при 100 средно за сегашните страни от Европейския съюз (без Люксембург), през 1939 г. е 39, през 1989 г. - 41. През последните години този индекс е около 25.⁵ В този смисъл относителната позиция на България дори се е влошила, а не остава непроменена, както твърди авторът (с. 87).

Вторият аспект, в който се търси отговор на въпроса различна ли е България, е в нейната уникалност и тривиалност. Изходната постановка е в модерността ѝ като източник за икономически прогрес. Обобщението е: "През досоциалистическите години бяха възприети откъслечни фрагменти на икономическа модерност. Социализмът реши редица модернизационни проблеми, но го направи по уродливия начин на една затворена схема, подчинена на изкривени относителни цени и автархичен растеж. В края на века България е чужда на Европа не толкова с патриархалната архаичност, колкото с отсъствието на базисни рефлексии, стандарти и институции на една пазарна икономика в стопанската ѝ традиция" (с. 88). По-нататък на фона на икономически факти и събития авторът търси "различното" на България в нейния път на развитие. Темата е разгледана задълбочено по един оригинален начин, който излиза от рамките на чисто икономическите отношения и търси корените им в народопсихологически и философски план. Тук ще са спра само на два икономически факта.

⁴ *Rangelova, R. Bulgaria's National Income and Economic Growth, 1913-45. - The Review of Income and Wealth, Series 46, June 2000, N 2, 231-248.*

⁵ *Maddison, A. Monitoring the World Economy, 1820-1992. OECD Development Centre, Paris, 1995, 194-200.*

Според Р. Аврамов България може да се спомене в позитивната хроника на XX век само два пъти - "със "златното десетилетие" от началото на столетието и с годините на ускорен растеж през апогея на социализма" (с. 88). По-нататък езикът на автора е образен и абстрактен до степен, която затруднява еднозначно тълкуване: "Двата примера са нееднозначни, с дълбоко разминаване между приличните количествени параметри на растежа и повърхностните (дори негативни) промени в менталитета и институционалните устои на икономическия живот. Отделен въпрос е, че има редица съмнения доколко дори официално регистрираните темпове са забележителни в сравнение с темповете на съседни или съпоставими държави. Нищо не дава основание тези две "български чудеса" да останат в световните стопански анали" (с. 88-89). Първо, темата за "златното десетилетие" в книгата е разгледана изолирано за страната, а не в аспекта на общата икономическа конюнктура за Европа, с което се представя донякъде едностранно и с което би се доказало, че то далеч не е изолиран факт за това време.⁶ Второ, за икономическия растеж през годините на социализма има разработени по-достоверни от официално регистрираните темпове (например на екипа на Т. П. Олтън).⁷ Що се отнася до тяхната забележителност в сравнение с темповете на съседни или съпоставими държави, за това на сегашния етап можем да се осланяме повече на научната безпристрастност на чужди автори, които не можем да упрекнем в симпатии и съчувствие към България нито преди, нито по време на социализма.⁸ Трето, изложението оставя впечатление за завишени изисквания на автора към дадена реалност, в случая икономическия и социален потенциал на България.

Вторият икономически факт е свързан с влиянието на световната криза през 1929-1933 г. Във връзка с нея Р. Аврамов казва: "България е от силно засегнатите страни през годините на голямата депресия. Но и тук мащабът на бедствието едва ли надхвърля съществено неговите прояви в страни със сходна икономическа структура и ситуация" (с. 89). Интересно е, че това мнение е близко до общоприетото тълкуване (клишето) на стопанските историци в страната за "силно засегнатата България", като конкретиката стига най-често до явлението разширяване "ножицата на цените". Ето какво

⁶ По този въпрос вж. например *Ehrlich, E. and G. Revesz. Coming in from the Cold. The Hungarian Economy in the 20th Century. - The Hungarian Quarterly. Vol. 41, Spring 2000, 3-21.*

⁷ Вж. *Рангелова, Р. Оценки за икономическия растеж на България в ретроспектива. - Икономическа мисъл, 1996, N 2.*

⁸ Вж. *Lampe J. R. and M. R. Jackson. Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations. Bloomington, Indiana University Press, 1982; Lampe, J. R. The Bulgarian Economy in the Twentieth Century. London&Synney, Croom Helm, 1986; Aldcroft, D. H. The European Economy 1914-1990. Third Edition. Routledge European Economies Series. London and New York, 1993; Aldcroft, D. H. and S. Morewood. Economic Change in Eastern Europe Since 1918. Cornwall, Hartnolls, Ltd. Bodmin, 1995.*

показват обаче данните за изменение на БВП за избран брой страни по това време.

Таблица

Процентно изменение на БВП през периода 1929-1938 г.

Страна	1929-1932 г.	1932/33-1937/38 г.	1929-1937/38 г.
Австрия	-22.5	18.6	-4.8
Белгия	-7.1	9.8	2.0
Дания	4.0	15.1	19.7
Финландия	-5.9	48.7	39.9
Франция	-11.0	7.9	-4.0
Германия	-15.7	67.5	41.1
Италия	-6.1	20.8	13.5
Холандия	-8.2	12.2	3.1
Норвегия	-0.9	29.2	28.0
Испания	-8.0	9.0*	0.4**
Швеция	-8.9	38.3	26.0
Англия	-5.8	25.7	18.4
България	26.8	17.7	49.2
Чехословакия	-18.2**	20.3***	-1.6
Унгария	-11.5	24.5	10.2
Югославия	-11.9	28.0	12.8
Съветски съюз	6.9	59.3	70.2
САЩ	-28.0	46.6	5.6

Забележки: * 1933-1935 г.; ** 1929-1935 г.; *** 1935-1937 г.

Източник: *Aldcroft, D. H. The European Economy 1914-1990. Third Edition. Routledge European Economies Series. London and New York, 1993, p. 64.* Изчислено по данни на ОИСР, ООН и *Maddison, A. Economic Policy and performance in Europe, 1913-1970, London, Collins/Fontana, Table 22, 1973.*

Тези изменения изразяват сложни икономически процеси, които изискват самостоятелен анализ, но това е извън обсега на рецензията. Обяснение за положителните темпове на растеж на България по това време, и то едни от най-високите в сравнение с другите страни, трябва да се търси, най-бегло казано, в аналогии със затворени икономики като тази на СССР, типично селскостопански страни като Дания или сходни съседни страни като Унгария и Югославия, още повече, че авторът сам подчертава на много места полунатурализирания характер на икономиката на България.

В пъстрата палитра от теми, разгледани в тази точка, е включен и широко обсъжданият мотив за способностите на националния човешки капитал и неспособността на социума да го оползотвори. С присъщата си точна мисъл авторът казва: "През XX в. България редовно е свръхпроизвеждала образовани

хора, които обаче са били по-подготвени за умозрителни, абстрактни дейности, отколкото за прагматично водене на политика или за компетентна професионална реализация" (с. 96). Пак там са разгледани оригинално двете патриотарски нагласи - позитивна (превъзносяща българските "успехи") и негативната, по-интересната според автора (наслояваща самовнушения за "прокълнатост" на България), на която е посветено основно място в анализа.⁹ В богатия и синтезиран анализ, "опрян" на съжденията на интелектуалци и държавници главно от първата половина на века, се открояват ярки и точни формулировки, например тази за конформизма: "Партията на конформистите, които добре знаят кой е силният на деня и как да не му се противопоставят, винаги е била мощна не само в битов и вътрешнополитически план, но и в отношението към външния свят" (с. 99). В края на анализа Р. Аврамов стига до обобщението, че проблемът "не е толкова в наличието или отсъствието на уникални черти, колкото в **степената** на овладяване (контрол) на вродените и повсеместни стремежи за погаване правилата на пазарното общуване" (с. 104). А в името на истината трябва да се съгласим с горчиво точните констатации като "В България "хъсът" за промени е хронично слаб, а силата на статуквото - изключително силна" (с. 104), която мисъл би могла да послужи за мото на книгата, или "през по-голямата част от столетието в България той (етатизмът - б. а. Р.Р.) е бил практика и идеология, налагана без задръжки и мисъл за последиците" (с. 105).

Първата студия завършва с разглеждане на пропуснатото и възможното за България през XX век. За тази цел Р. Аврамов очертава хипотетични траектории пред икономиката на страната, ако във възловите точки на своето развитие тя беше поела в друга посока. За такива възлови точки той приема 1912, 1944 и 1989 г. За първото десетилетие на века той отбелязва, че в него "бяха заложени три от стълбовете на българския манталитет, които неизбежно щяха да получат своето развитие - кооперативизъм, етатизъм и корупция" (с. 107). През 20-те години бяха почувствани последиците на чуждия капитал за икономиката на страната, който се характеризира с "краткосрочен интерес и ангажименти, бърза "обратна" мобилност, неорганично вписване в българския стопански ландшафт" (с. 107).

Интересно е тълкуването на Р. Аврамов на войните през първата половина на века, които "на пръв поглед изглеждат изкуствена точка на пречупване в благотворната инерция от първото десетилетия на XX в. Всъщност те не се оказаха случаен кръстопът, а по-скоро катализатор на нещо наченато" (с. 107). По-нататък той се разграничава от "общоприетите клишета", като според него проблемите "не идват толкова от "реалния" сектор, колкото от разстройството на финансовата

⁹ Така представен анализът обаче създава едва ли не чувство за уникалност на България в това отношение, докато се знае, че всяка нация, още повече малките и по-слабо развити имат комплекси за непълноценност и самовнушения. За унгарците например това е, че те са "жертви на историята". А темата "Само ние ли?" (в случая на България "Само ние ли ще плащаме?" (с. 101) често присъства в самосъзнанието на различни народи. През април - май 2001 г. в широката дискусия в Полша по повод поведението на поляците към евреите непосредствено преди Втората световна война често звучеше въпросът "Само ние ли ще се извиняваме?".

система" (с. 107). Тук е мястото да напомним, че Р. Аврамов съзнателно разглежда икономическото развитие изцяло и само във финансовата сфера, без да отчита нейната връзка с и отражение върху "реалния" сектор. Както се знае, по време на война има унищожение и пренасочване както на материални, така и на човешки ресурси в направления, обслужващи или произтичащи от военните действия. Това предизвиква и създава условия за разстройство на финансовата сфера. Естествено авторът знае тези неща, но ако той има предвид по-различна роля на финансовата сфера, нужна е по-дълбока обосновка.

За периода на социализма могат да се открият две основни тези на автора. Първата е свързана с един от лайтмотивите в книгата му, че българската икономика и общество са "комунални" още от времената преди комунизма. Традицията е "подготвяла" страната за социализъм, който е "дошъл до голяма степен на готова почва" (с. 108). Втората теза е синтезирана в заключението, че "социалистическият цикъл от 1944 - 1989 г. изчерпа до дъно потенциала на една от **възможните линии** на развитие на ХХ в., като показва нейните вътрешни бариери, иманентна склероза и неспособност за самообновление" (с. 109). За твърде краткия анализ в книгата на икономиката на България през годините на централното планиране, за което сам авторът дава заявление, че това е период, ръководен от идеология и нерешена икономика, коментарът ми е следният. Този период заема 45 години от ХХ век и не може да бъде пропускан по простата причина, че такава икономика "се състоя". Употребата на термина "комунистически години" има идеологически заряд, но не допринася за безпристрастен научен анализ на икономически отношения. През 90-те години отношението на икономистите в страната към този период (доколкото го има) е най-вече към неговото отричане и заклеяване, и то в стил "те", т.е. онези, които "доведоха и реализираха" комунизма, сякаш (и още повече), че голяма част от сегашното общество не бяхме съвременници, а някои от нас и активни участници в неговото утвърждаване. Не може да не се признае на автора, че той отива малко по-далеч в анализа на тези години в аспекта на паричната и банковата система. Стопанската история на България се нуждае от такъв анализ, за който за съжаление в страната очевидно още не е настъпило времето. Засега обаче на по-реалистичен анализ на този период можем да разчитаме главно на външни за страната автори.

Годината 1989 се разглежда като третият кръстопът на икономиката на България, когато страната "за първи път след 1928 г. се ориентира към един ясно дефиниран, консесуален и отворен модел на икономическа модерност" (с. 109). По-нататък Р. Аврамов разглежда в исторически план страната по аналогия или под влияние на отделни държави в света, за да очертае евентуалните параметри на "пропуснатото и възможното". В този контекст почти емблематично звучи констатацията: "През цялото столетие единствената истинска референтна зона за България остават Балканите с цялата им смислова и историческа натовареност" (с. 111). Също в контекста

на анализа е представена друга трайна тема на автора в изследванията му от последните години, а тя е, че "неуспехите на икономическото развитие на България до 1944 и след 1989 г. се дължат до голяма степен на отсъствието на автентична буржоазна класа, която да поеме присъщите ѝ отговорности и рискове" (с. 111-112).

В заключение Р. Аврамов обръща поглед към XXI век, когато новото за България "ще дойде от необратимата глобализация на световната икономика, която оставя все по-малък периметър на стопанския провинциализъм. Но глобализацията ще се почувства осезаемо едва когато престане да е атрибут на абстрактни и далечни пазари, а се превърне в начин на живот, твърди принципи на икономическо поведение и постижима лична перспектива пред всеки" (с. 115). Тук можем да съжаляваме, че авторът не е излязъл от високото равнище на абстракция и не е отразил особеностите, предизвикателствата и възможностите пред малките и нетолкова развити икономики, каквато е тази на България, които предоставя съвременната глобализация.

Втората студия е на тема "Държавата и банковата система в България". В нея Р. Аврамов разглежда мястото на държавата във финансовата система на страната през 120-годишната ѝ стопанска история. От опита си като член на Управителния съвет на БНБ и в резултат от свои досегашни изследвания той представя тези, които са колкото негови изводи, толкова и отправни точки за нови анализи. В този аспект е анализирана историята на съществуване и развитие на банковата система, представена като "БНБ и другите държавни банки". Една от целите на този анализ е да покаже, че одържавяването на банковата система в България има реални последици и цена, която плаща обществото.

В резултат на цялостното си изследване авторът обобщава, че със сегашния преход към пазарна икономика България трябва да решава "не текущи и конюнктурни, а вековни проблеми, да преодолява вкоренени традиции" (с. 150).

В заключение ще посоча две особености на цялостното изложение в книгата. Първата е, че то е "обърнато" изцяло към вътрешния жител и читател на страната. Разговорът и дискусиата се водят с него. Втората особеност се отнася до изцяло негативния тон, който е справедлив и обоснован, но в книгата не се фиксира дори една креативна заповяда или потенциал на българското население, каквито всеки един народ има. За днешното време е характерна нагласата за позитивно мислене, стимулиране на творческите възможности на обществото, преодоляване на предизвикателствата и търсене на перспективи за развитие на отделните страни, региони и целия свят.

Книгата представлява значимо явление за научната литература в България и дава своя оригинален принос в изследване на икономическата история на страната.

Ст. н.с. д-р Росица Рангелова